

Univerzitet u Beogradu
FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU

**SMETNJE I POREMEĆAJI:
FENOMENOLOGIJA,
PREVENCIJA I TRETMAN**
deo II

Priredile
Jasmina Kovačević, Vesna Vučinić

BEOGRAD 2010

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU
UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

***Smetnje i poremećaji:
fenomenologija, prevencija i
tretman
deo II***

***Disabilities and Disorders:
Phenomenology, Prevention and Treatment
Part II***

Priredile / Edited by
Jasmina Kovačević, Vesna Vučinić

Beograd / Belgrade
2010.

**EDICIJA:
RADOVI I MONOGRAFIJE**

Izdavač:

Univerzitet u Beogradu,
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

***Smetnje i poremećaji:
fenomenologija, prevencija i tretman deo II***

Za izdavača: Prof. dr Jasmina Kovačević, dekan

Urednici: Prof. dr Jasmina Kovačević, doc. dr Vesna Vučinić

Uređivački odbor:

- Prof. dr Mile Vuković,
- Prof. dr Snežana Nikolić,
- Prof. dr Sanja Ostojić,
- Prof. dr Nenad Glumbić,
- Prof. dr Aleksandar Jugović,
- Prof. dr Branka Eškirović,
- Doc. dr Nada Dragojević,

Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu
edukaciju i rehabilitaciju

- Prof. dr Pejo Đurašinović, Fakultet političkih nauka,
Univerzitet u Banja Luci
- Doc. dr Mira Cvetkova-Arsova, Sofia University "St. Kliment
Ohridski", Faculty of Primary and Pre-School Education,
Bulgaria
- Dr Zora Jačova, University "St. Cyril and Methodius",
Faculty of Philosophy, Institute of Special Education and
Rehabilitation, Republic of Macedonia
- Viviana Langher, University "La Sapienza", Rome, Italy
- Martina Ozbič, University of Ljubljana, Pedagogical Faculty,
Slovenia
- Dr Isabel Maria Martin Monzón, University of Sevilla, Spain
- Dr Isabel Trujillo Pozo, University of Huelva, Spain
- Dr Philip Garner, The University of Northampton
- Dr Maria Elisabetta Ricci, Univerzitet "La Sapienza", Rim,
Italija
- Dr Vlasta Zupanc Isoski, Univerziteti klinički centar, Ljubljana

Recenzenti:

Štampa:

„Akademija“, Beograd

Tiraž: 350

*Nastavno-naučno veće Univerziteta u Beogradu, Fakulteta za specijalnu edukaciju i
rehabilitaciju donelo je Odluku 3/9 od 8.3.2008. godine o pokretanju
edicije: Radovi i monografije.*

*Nastavno-naučno veće Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Univerziteta u Beogradu, na redovnoj sednici održanoj 29.6.2010. godine,
Odlukom br. 3/59 od 2.7.2010. godine, odobrilo je štampu Tematskog zbornika
"Smetnje i poremećaji: fenomenologija, prevencija i tretman", deo II.*

ISBN 978-86-80113-99-9

**EDITION:
PAPERS AND MONOGRAPHS**

Publisher:
University of Belgrade,
Faculty of Special Education and Rehabilitation
***Disabilities and Disorders:
Phenomenology, Prevention and Treatment Part II***

For the Publisher:

Prof. Jasmina Kovačević, PhD, Dean

Editors:

Prof. Jasmina Kovačević, PhD

Asst Prof. Vesna Vučinić, PhD

Editorial Board:

- Prof. Mile Vuković, PhD
- Prof. Snežana Nikolić, PhD
- Prof. Sanja Ostojić, PhD
- Prof. Nenad Glumbić, PhD
- Prof. Aleksandar Jugović, PhD
- Prof. Branka Eškirović, PhD
- Asst Prof. Nada Dragojević, PhD

University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation

- Prof. Pejo Đurašinović, PhD, Faculty of Political Sciences, University of Banja Luka
- Asst Prof. Mira Cvetkova-Arsova, PhD, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Faculty of Primary and Pre-School Education, Bulgaria
- Zora Jačova, PhD, University "St. Cyril and Methodius", Faculty of Philosophy, Institute of Special Education and Rehabilitation, Republic of Macedonia
- Viviana Langher, University "La Sapienza", Rome, Italy
- Martina Ozbič, University of Ljubljana, Pedagogical Faculty, Slovenia
- Isabel Maria Martin Monzon, PhD, University of Sevilla, Spain
- Isabel Trujillo Pozo, PhD, University of Huelva, Spain
- Philip Garner, PhD, The University of Northampton
- Maria Elisabetta Ricci, PhD, University "La Sapienza", Rome, Italy
- Vlasta Zupanc Isoski, PhD, University Medical Centre, Ljubljana

Reviewers:

Printed by:

"Akademija", Belgrade

Number of copies: 350

Scientific Council of the University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation, decided to release the edition Papers and Monographs (Decision no 3/9 from 8th March 2008).

Scientific Council of the Faculty of Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade, approved the printing of Thematic Collection of Papers: Disabilities and Disorders: Phenomenology, Prevention and Treatment, Part II at its regular session on 29th June 2010 (Decision no 3/59 from 2nd July 2010).

ISBN 978-86-80113-99-9

POJAM RIZIKA U SAVREMENOJ NAUCI O DRUŠTVENIM DEVIJACIJAMA: OD TEORIJSKO-IDEOLOŠKOG DISKURSA DO PREVENTIVNO-AKCIONOG KONCEPTA

Aleksandar Jugović, Vesna Žunić-Pavlović

Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Modernističku misao u nauci o društvenim devijacijama obeležava ideja rizika. Ideja rizika i rizičnih ponašanja sve više zamenjuje tradicionalne pojmove poput devijantnih ponašanja, asocijalnih ponašanja, poremećaja ponašanja ili društvenih dezorganizacija i socijalnih problema. Cilj ovog rada je naučna sistematizacija različitih teorijskih, kulturoloških i akcionih određenja pojma rizika. Pokazaće se konceptualizacija pojma rizika počevši od najširih određenja unutar modernističkih makro-socioloških teorija do određenja pojma rizičnih ponašanja, rizičnih faktora poremećaja ponašanja, preko ideja o postojanju rizičnih faktora za nasilje unutar institucija društva (škole), do ideja o rizičnim socijalnim grupama i širim socijalnim rizičima. Rad će ukazati na teorijske, ideološke, kulturološke, socijalno-političke i preventivno-akcione korene ideje rizika u nauci o društvenim devijacijama. Takođe, cilj rad je i kritička analiza i ideološka dekonstrukcija različitih društvenih i naučnih upotreba pojma rizika.

Ključne reči: rizik, društvo, ponašanja, socijalne grupe.

UVOD: ETIMOLOGIJA I OPŠTA ODREĐENJA POJMA RIZIKA

Modernističku misao u nauci o društvenim devijacijama obeležava ideja rizika. Lako je identifikovati da u savremnoj literaturi koja se bavi društvenim devijacijama ovaj pojam i jezički konstrukt predstavlja jednu od ključnih kategorija. Na primer, pojam rizičnih ponašanja sve više zamenjuje tradicionalne socijalno-patološke pojmove poput devijantnih ponašanja, asocijalnih ponašanja, delikventnih ponašanja, poremećaja ponašanja, itd. Reč rizik ne postaje samo dominirajući deo naučnog kategorijalnog aparata u oblasti teorije i istraživanja društvenih devijacija. Upotreba ove reči beleži stalni rast i u publicistici i novinskim tekstovima. Kada se uđe u bazu podataka o novinskim tekstovima uočljivo je drastično povećanje upotrebe ove reči. Svensen pronalazi da je u V. Britaniji u 1994. godini u novinskim tekstovima bilo 2073 korišćenja reči rizik a da je upotreba ove reči u 2000. godini porasla na preko 18.000 (Svensen, 2008). Ovo otvara pitanja u kojoj meri se čovek danas oseća nebezbednim u modernom društvu

(zašto raste svest o „rizicima“) ali i da li je kultura straha jedan nametnut kulturni model iza koga stoje pojedini globalni ekonomski ili politički interesi? No, ideja i pojam rizika imaju očito i različita značenja i upotrebu: naučnu, političku, kulturnu, ekonomsku, akcionu, bezbedonosnu, publicističku, itd.

Reč rizik potiče od latinske reči *risicare*, koja znači »usuditi se«. Tako etimološki posmatrano rizik je povezan sa procesom odabiranja i preuzimanja. U savremenoj društvenoj misli značenje pojma rizika se određuje, po pravilu, negativno kao nešto što je protiv volje ljudi ili kao sinonim za reč »opasnost« (Svensen, 2008). U etimološkom smislu pod pojmom "rizičnosti" se podrazumevaju okolnosti izlaganja nekom riziku, opasnosti, dovođenju nečega u pitanje, ili stavljanje na kocku nekih vrednosti, dobara, itd (Bošković, 1999).

U savremenoj konceptualizaciji pojma rizika mogu se naći i sledeća određenja (Macgill i Siu, 2004): mogućnost gubitka, nepovoljni položaj, izloženost opasnosti, mogućnost negativnih posledica nekog događaja ili aktivnosti, mogućnost nastanka nepoželjnih, negativnih posledica za ljude i njihovo okruženje; mogućnost povezana s opasnosti; nešto o čemu se treba brinuti; pretnja održivosti aktuelnog načina života; način na koji društvo predočava budućnost; procjena očekivanih posledica i njihove verovatnoće.

Cilj ovog rada je naučna sistematizacija različitih teorijskih, kulturoloških i akcionih određenja pojma rizika i ukazivanje na njegove teorijske, ideološke, kulturološke, socijalno-političke i preventivno-akcione korene. Cilj rad je i kritička analiza i ideološka dekonstrukcija društvenih i naučnih upotreba pojma rizika u kontekstu nauke o društvenim devijacijama.

GRAND SOCIOLOŠKA MODERNISTIČKA MISAO: DRUŠTVO RIZIKA

Opšta ideja rizika predstavlja jedan od središnjih koncepata najznačajnijih društvenih teoretičara modernosti poput Antonija Gidensa i Urliha Beka. Koncepti rizika ova dva ugledna sociologa bitniji su za razumevanje fenomenoloških i etoloških aspekata društvenih devijacija i konteksta pojava nego za metodologiju socijalne patologije (Jugović, 2009). Iz socijalno-patološke pozicije pojam rizik jeste moralni diskurs: tvrdnje o riziku su moralni sudovi o razvoju društva (Beck, 1992) i rizik se tesno vezuje uz pojam krivice jer implicira da »nekome pretil opasnost« ili moralna nepravda (Svensen, 2008). Pojam »društva rizika« ukazuje da takvo društvo stvara milje za nastanak društvenih nejednakosti i socijalnih problema (videti: Vujović, 2008).

Urlih Bek je na temu društvenih rizika napisao vrlo zapaženu i uticajnu knjigu, pod nazivom "*Rizično društvo*", u kojoj argumentuje svoj glavni stav da visokomodernizovana društva stvaraju sve više rizika za svoje članove. Opaža se da rizik raste zavisno od umnožavanja društvenih promena i povećanja demokratskičnosti društva. Radi se o rizicima koji su proistekli iz tehničko-ekonomskog napretka i procesa globalizacije. Ti rizici se ispoljavaju kao neminovne opasnosti po život biljaka, životinja i ljudi (Beck, 1992). Uz rizike ekološke prirode, terorizma, moralni problemi društva i pojave poput maloletničkog kriminala, zlostavljanja dece, slabljenja porodice i nasilništva jesu bitan predmet javne pažnje i društvenih anksioznosti.

Bek smatra da je rizik od ovih pojava u društvu relativno stratifikovan jer rizik više pogađa siromašnija društva i niže klase nego bogatija društva i više klase. No, odlika rizika u modernom društvu je da ni viši slojevi ne mogu biti potpuno lišeni opasnosti rizika jer postoji društveni proces koga Bek naziva *efekat bumeranga*. Način ekonomskog, političkog ili tehnološkog upravljanja društvom koga »nose« pripadnici viših slojeva (oni imaju i najveću društvenu odgovornost) može im se kao bumerang vratiti u pogledu više kriminala, terorizma, devijantnosti, ekološko-tehnoloških katastrofa, itd. Niko ne može u modernom svetu da se apsolutno sakrije od rizika ili izbegne život u rizičnom društvu (Jugović, 2009).

Entoni Gidens opisuje pozni modernitet kao kulturu rizika (Giddens, 1991). On u samoj konstituciji visoko modernog društva vidi nesigurnosti i rizike po živote ljudi. Gidens moderni svet metaforički opisuje kao Moloha (*eng. juggernaut*) koji predstavlja snažnu silu koja se kreće napred rušeći sve pred sobom. Ljudi upravljaju modernim društvom ili Molohom ali uvek postoji rizik i mogućnost da se on otrgne kontroli i uništi one koji su ga stvorili kao i njihovu okolinu. Osećaj rizika koju stvara moderni život utiče na našu želju da smanjimo rizik i nesigurnost (Gidens, 1998). Opšti osećaj nesigurnosti se prevladava putem dva mehanizma. Prvi mehanizam je socijalizacija u detinjstvu. Ako je ona uspešna onda ljudi uspevaju da razviju sposobnost verovanja i roditeljima i društvenim autoritetima. Drugi mehanizam je rutina: naš svakodnevni život je prepun rutina koje stvaraju utisak da su naši životi sigurni (Ricer, 2009).

Ipak i pored ovih mehanizma čovekove unutrašnje i spoljašnje »normalizacije« u društvu, rizici su neminova posledica modernosti i to iz 4 ključna razloga (Gidens, 1998): 1) društvo ima u sebi ugrađene greške i »felere« (npr. stručnjaci koji su projektovali nuklearne centrale, poput Černobilja, napravili su čitav niz grešaka); 2) oni koji upravljaju društvom, takođe, mogu praviti, greške (npr. američka loša procena o bezbedonosnim rizicima koji su prethodili terorističkim napadima u septembru 2001. godine); 3) nemoguće je predvideti sve posledice modernosti i nenameravane posledice društvenih zbivanja; 4) brzina društvenih tokova i promena u modernom društvu (čak i usled novih znanja i saznanja) mogu da proizvedu čitav niz negativnih i nepredvidivih posledica (npr. globalna finansijska kriza koja je započela u SAD i ostavila traga na čitavu svetsku ekonomiju, produkujući u kratkom periodu povećanje nezaposlenosti i siromaštvo).

RIZIK I KULTURA STRAHA: STRAH KAO POGLED NA SVET

Za nauku o društvenim devijacijama važno mesto zauzimaju kulturološka tumačenja pojma rizika u savremenom društvu.

Jedan deo ovih tumačenja pokušava da demistifikuje i ideološke dekonstruiše dominiranje pojma rizika u savremenoj društvenoj nauci i socio-kulturološkoj misli. Kritički se analizira činjenica da u savremenoj kulturi strah postaje jedna vrsta pogleda na svet koji bitno boji čovekov vrednosni sistem ali i menja ponašanja ljudi. Ovome posebno doprinose mediji čije je danas jedno od najprofitabilnijih polja upravo tema »rizika« ili opasnosti svakodnevice, bolesti, kriminala, terorizma, itd. Međutim, mediji društvene probleme predstavljaju iskrivljeno, dramatično i negativistički, doprinoseći da se i ljudi osećaju manje bezbednim

ili socijalno uplašenim. Sa druge strane, i bol, bolest i smrt su manje prisutni i našem životu nego u životu nekadašnjih naraštaja (Svensen, 2008). Dominirajuća kultura tako postaje ona koja strah predstavlja kao moralnu obavezu a rizik kao jednu vrstu ontološkog statusa.

Drugi deo kulturoloških tumačenja rizika polaze od toga da živimo u nebezbednom svetu prema kome treba da se adaptiramo jer rizik kao opasnost jeste simbiotski deo našeg života. Svest o rizicima je ušla i u modu što se dobro vidi po izrazima kao što je paranoja šik. Muzej savremene umetnosti u Njujorku je organizaovao izložbu pod nazivom *Safe: Design Takes on Risk*. Kako piše Svensen pouka izložbe je da dobar dizajn, kombinovan sa dobrim instiktima jeste naše najbolje osiguranje za napredak ka bezbednijem svetu u kome je lakše živeti (Svensen, 2008). Isto tako, strah i rizik su postali tema i arhitekture (*»arhitektura straha«*) jer se smatra da važan segment jedne građevine jeste i da osigura stanovnike i korisnike od nečega što pretili spolja (Ellin, 1997). Sve ovo znači da, živeti u savremenoj kulturi sa strahom kao pogledom na svet podrazumeva da kao građani budemo edukovani i za bezbedonsnu kulturu jer ona predstavlja preventivni odgovor na brojne opasnosti po naše živote i imovinu.

SOCIJALNI RIZICI I „NOVI“ SOCIJALNI RIZICI

Socijalni rizik je jedan od, takođe, čestih pojmova kojih srećemo u savremenijoj literaturi o socijalnim problemima i društvenim devijacijama.

Ključne reči koje povezuju i konstruišu značenje pojma socijalni rizik jesu sledeći: gubitak i pretnja gubitkom – nepovoljan ishod; ugrožene potrebe – nesigurnost; spoljašnji događaj – nepovoljne okolnosti; verovatnost događanja – mogući su i povoljni ishodi ili da se nepovoljni događaj ne dogodi; promena – rizik nije stanje već proces. Socijalni rizici su mogu odrediti kao nepovoljne društvene okolnosti koje sa značajnom verovatnoćom otežavaju ili predstavljaju pretnju zadovoljavanju potreba članova društva i mogu dovesti do nepovoljnih posledica kako na ličnom i porodičnom nivou tako i na nivou lokalne zajednice zajednice, te kao takvi predstavljaju pretnju širem društvu (Ajduković, 2008). Pretnja ili izloženost socijalnim rizicima mogu podstaći kod pojedinca, društvenih grupa i čitavog društva proces promene tih nepovoljnih društvenih okolnosti.

Pod uticajem ekološke i ekosistemske perspektive sve se češće spominju i tzv. psihosocijalni rizici koji se odnose na određena bio-psiho-socijalna obeležja pojedinca, kao što su npr. pol, slabije intelektualne ili telesne sposobnosti, hronične bolesti, nedostatak socijalnih ili opšte životnih veština. Psihosocijalni rizici se aktuelizuju u interakciji osobina pojedinca i socijalnih okolnosti. Tako npr. ženski rod nije psihosocijalni rizik na individualnoj osnovi za siromaštvo, nezaposlenost ili prostituciju sam po sebi, već postaje rizik u određenom socijalnom kontekstu nejednake društvene moći muškaraca i žena. Pretnja ili izloženost psihosocijalnim rizicima može podstaći uvođenje promena u individualnom (npr. unapređivanje određenih veština ili kompetencija) i/ili u socijalnom životu pojedinca (rad na povećanju socijalne mreže), te unapređenje društvenih mera podrške grupama pod rizicima (npr. uvođenje alimentacijskog fonda koji će osigurati jednoroditeljskim porodicama sredstva nužna za izdržavanje dece). Na taj način

se i socijalni i psihosocijalni rizici balansiraju sa zaštitnim činiocima (Ajduković, 2008).

U literaturi se sreće i pojam novih socijalni rizika. Ovde se polazi od toga da uslovnno rečeno postoje "stari" i novi socijalni rizici (problemi). Neosporno je da nezaposlenost predstavlja »stari« socijalni problem i rizik. No ono što je »novo« jeste dugotrajna nezaposlenost i sve veći značaj obrazovanja za izlazak iz nezaposlenosti. Praćenja savremenih kretanja (ne)zaposlenosti pokazala su da je obrazovanje glavna pojedinačna odrednica koja utiče na šanse na tržištu rada kako zaposlenih tako i nezaposlenih osoba. Što je stupanj obrazovanja niži, češća je dugotrajna nezaposlenost. I rodne razlike među nezaposlenima izraženije su kod osoba nižeg obrazovanja (Ajduković, 2008).

Među nove socijalne rizike mogli bi se dodati neodgovarajuća obrazovanost, neodgovarajuća dostupnost obrazovanja koje je potrebno za savremeno tržište radne snage ili nedostupnost prekvalifikacije. Možemo zaključiti da su, razvojno gledano, grupa pod najvećim socijalnim rizicima nezaposleni mladi koji su napustili srednjoškolsko obrazovanje. Dugotrajna nezaposlenost ima i niz nepovoljnih posledica za mentalno zdravlje. M. Ajduković navodi da je u doktorskoj disertaciji Karsten Ingmar Paul (2005) analizirala 237 istraživanja (meta-analiza) u kojima je učestvovalo više od 450.000 ljudi, odgovarajući na pitanja odnosa izemđu nezaposlenosti i mentalnog zdravlja. Istraživanja su sprovedena u 26 zemalja u razdoblju od 1964. do 2004. godine. Pokazalo se da 34% nezaposlenih u odnosu na 16% zaposlenih ima poteškoće mentalnog zdravlja i to na 5 indikatora mentalnog zdravlja – stres, depresija, anksioznost, osećaj subjektivne dobrobiti, samopoštovanje. Pri tome su najugroženiji muškarci, pripadnici manjinskih grupa i radnici koji su dugotrajno nezaposleni (Ajduković, 2008).

RIZIČNI FAKTORI

Ideja »rizika« je za nauku o društvenim devijacijama značajna i iz razloga razvijanja etiološko-preventivnog metateorijskog koncepta o rizičnim faktorima . Ovaj koncept je sa jedne strane oslonjen na modernu misao: multifaktorski, višekauzalni i metateorijski pristup i koncept verovatnoće. Ipak sa druge strane, ovaj pristup nosi i elemente savremenog medicinskog modela faktora rizika: ideja da prisustvo većeg broja faktora rizika stvara potencijal za određene bolesti i da se sprečavanjem ili umanjivanjem značaja pojedinih faktora može preventivno delovati na razvoj ili tok bolesti.

Pojava epidemioloških studija u kojima se traga za osobinama, stanjima i uslovima koji mogu doprineti pojavi rizičnih ponašanja, vezuje se za polovinu prošlog veka. Reč je o primeni tradicionalnog medicinskog modela istraživanja koji je usmeren na simptome i negativne razvojne ishode u oblasti proučavanja ponašanja ljudi, gde se poseban značaj pridaje identifikovanju rizičnih faktora na osnovu kojih se može predvideti individualna vulnerabilnost.

Rizični faktori su individualne ili sredinske opasnosti koje povećavaju verovatnoću negativnih razvojnih ishoda kod pojedinca (Werner, Smit, 1994). Drugim rečima, rizični faktori ometaju pravilan razvoj i čine da pojava rizičnih ponašanja bude izvesnija kod pojedinaca koji su izloženi njihovom uticaju. Rizični faktori se drugačije nazivaju prediktorima, jer predhode pojavi rizičnih ponašanja i na

osnovu njih se mogu predvideti kasniji ishodi, pa ih treba razlikovati od korelata i uzorka (Loeber, 1990). Za razliku od prediktora, korelati su faktori statistički značajno povezani sa rizičnim ponašanjem, ali koji se javljaju istovremeno kad i rizično ponašanje. Sa druge strane, prediktor nema status uzroka, jer povezanost sa rizičnim ponašanjem ne mora biti direktna u smislu uzroka i posledice.

Može se konstatovati da je razvojem interesovanja za rizične faktore došlo do pomeranja sa kauzalnog ka probabilističkom načinu razmišljanja. Razlog za to, pre svega, treba videti u objektivnim teškoćama da se dokaže postojanje uzročnih veza između određenih faktora i rizičnih ponašanja. Prema nekim autorima, novi pristup sugeriše postojanje različitih pravaca razvoja određenog ponašanja, odnosno da nastojanja da se nađe jedinstven uzrok mogu biti neuspešna, jer većina ponašanja ima multiple uzroke (Small, Luster, 1994).

Vremenom su istraživanja rizičnih faktora menjala fokus, na osnovu čega se mogu izdvojiti tri razvojne faze: 1) istraživanja povezanosti negativnih razvojnih ishoda sa samo jednim faktorom rizika (npr. stresnim događajima); 2) istraživanja efekata interakcije različitih negativnih uticaja i 3) smanjivanje interesovanja za negativne razvojne ishode i veća posvećenost proučavanju uspešne adaptacije uprkos teškoćama (Werner, Smit, 1994). Za rane studije je karakteristična usmerenost ka jednom rizičnom faktoru. Ubrzo, istraživačima je postalo jasno da rizični faktori obično deluju udruženo i da su negativni ishodi retko posledica samo jednog faktora, što je uticalo na pojavu tzv. studija kumulativnog rizika. Dalji razvoj nauke obeležila je promena fokusa od isključivog bavljenja rizičnim faktorima ka sve većem zanimanju za faktore koji omogućavaju uspešan razvoj rizičnih grupa dece i omladine, odnosno za protektivne faktore. Protektivnim faktorima nazivaju se činioци koji smanjuju verovatnoću rizičnih ponašanja, bilo direktno ili putem menjanja i ublažavanja dejstva rizičnih faktora (Luthar, Zigler, 1991). Ovakva promena orijentacije značila je napuštanje paradigme fokusiranja na problem koja se pokazala kao neodrživa i na naučnom i na praktičnom planu. Istraživanja su otkrila da rizični i protektivni faktori često predstavljaju suprotne polove iste varijable, odnosno da malo varijabli ima samo negativne efekte (Stouthamer-Loeber et al., 1993). Pored toga, iskustva iz prakse su pokazala da je ograničavanje delovanja na rizične faktore često nedovoljno i nemoguće, pa je racionalnije delovati u pravcu unapređivanja protekcije, nego redukovanja rizika. Iz tih razloga, u savremenim istraživanjima primenjuje se holistički pristup koji podrazumeva proučavanje različitih faktora koji pozitivno ili negativno utiču na razvoj dece i omladine, odnosno rizičnih i protektivnih faktora.

Integrisanjem modela rizičnih i protektivnih faktora u Bronfenbrenеров ekološki okvir sugeriše, ne samo da su različiti rizični faktori povezani sa rizičnim ponašanjima, već da rizični faktori deluju u okvirima različitih ekoloških nivoa (Small, Luster, 1994). Istraživanjima su identifikovani brojni rizični i protektivni faktori koji deluju u različitim životnim domenima: pojedinac, vršnjačka grupa, porodica, školska sredina i zajednica. Sumiranjem obimne istraživačke literature i sintezom nalaza brojnih longitudinalnih studija u oblasti, zaključuje se o relativnoj snazi pojedinih prediktora i prave liste najznačajnijih rizičnih i protektivnih faktora za svako područje. Tim putem, istraživači okupljeni na Projektu »Zajednice koje brinu« (*Communities That Care*), identifikovali su sledeće najznačajnije rizične faktore:

- Rizični faktori u lokalnoj zajednici: dostupnost psihoaktivnih supstanci; dostupnost vatrenog oružja; zakoni i norme zajednice koji pogoduju upotrebi psihoaktivnih supstanci, korišćenju vatrenog oružja i kriminalu; medijski prikazi nasilja; tranzicija i mobilnost; nizak nivo povezanosti susedstva i dezorganizacija lokalne zajednice; ekstremna ekonomska deprivacija.
- Rizični faktori u porodičnoj sredini: porodična istorija problematičnog ponašanja; problemi organizovanja porodičnog života; porodični konflikti; roditeljski stavovi koji odobravaju problematično ponašanje.
- Rizični faktori u školskoj sredini: školski neuspeh koji počinje u osnovnoj školi; nedostatak posvećenosti školi.
- Individualni rizični faktori i rizični faktori u vršnjačkim grupama: rano i perzistentno antisocijalno ponašanje; buntovništvo; prijatelji koji ispoljavaju problematično ponašanja; stavovi koji odobravaju problematično ponašanje; rana inicijacija problematičnog ponašanja; konstitucionalni faktori (Hawkins, 2006).

Polazeći od modela socijalnog razvoja kao teorijskog objašnjenja pozitivnog i negativnog razvojnog pravca, isti autori su ponudili sledeću klasifikaciju protektivnih faktora:

- Individualne karakteristike i to: pozitivna socijalna orijentacija, visoka inteligencija, rezilijentan temperament.
- Socijalno vezivanje, odnosno bliski i topli odnosi i pridržavanje konvencionalnog pravca akcije. Socijalno vezivanje se može ostvariti unutar zajednice, porodice, školske sredine i vršnjačke grupe, a smatra se rezultatom pružanja mogućnosti, potrebnih veština i opažene nagrade za uključivanje u prosocijalne interakcije i aktivnosti.
- Zdrava uverenja i jasni standardi ponašanja, odnosno prosocijalna uverenja i pravila koja podstiču prosocijalno ponašanje (Catalano et al., 1996).

Postulat savremene nauke o prevenciji je da se negativne posledice po zdravlje mogu prevenirati redukovanjem ili eliminisanjem rizičnih faktora i jačanjem protektivnih faktora (Hawkins, Catalano, Arthur, 2002). Prilikom izrade programa prevencije rizičnih ponašanja treba uzeti u obzir dosadašnja saznanja o prirodi i načinu delovanja rizičnih i protektivnih, a to su: doprinos svakog faktora ukupnom nivou rizika i protekcije, kumulativno dejstvo, interaktivan odnos i povezanost sa različitim oblicima rizičnih ponašanja (Pollard, Hawkins, Arthur, 1999).

RIZIČNE SOCIJALNE GRUPE

Pod pojmom rizika se označavaju i tzv. rizične socijalne grupe ili rizično mikro-okruženje. Rizične socijalne grupe se obično u naučnoj i stručnoj literaturi stavljaju u kontekst dece u mladima: pa se tako govori o riziko deci i mladima ili mladima u riziku. Ovaj pojam koji je nastao u okviru Centra za istraživanja obrazovanja OECD-a u Parizu (children at risk ili enfant a risque), u našem jeziku bi se mogao izraziti kroz pojam mladih iz socijalno depriviranih sredina (Hrnjica, 1991). To su mladi iz socijalno ugroženih grupa ili slojeva koji ne mogu zbog loših i sputavajućih uslova života da razviju svoje potencijale ili imaju teškoće u razvoju. Takvi sputavajući uslovi života (ili rizično okruženje) mogu predstavljati

rizični faktor koji može sa značajnom verovatnoćom proizvoditi i različita devijantna ponašanja.

Identifikacija "riziko mladih" mora uzeti u obzir društvene karakteristike zajednice u kome se posmatraju mladi, zbog toga što je univerzalni kriterijum teško definisati. U tom smislu kao najčešći indikatori ugroženosti i izloženosti riziku navode se: mladi koji su rasli bez roditeljskog staranja, čiji su roditelji alkoholičari, narkomani, duševni bolesnici; roditelji koji su višestruko krivično osuđivani i lišavani slobode; mladi iz porodica sa teško poremećenim odnosima; mladi koji su bili žrtve različitih oblika zlostavljanja i zanemarivanja; materijalno ugroženi mladi (prema kriterijumima za merenje siromaštva); mladi izbeglice; mladi iz pojedinih etničkih grupa (npr. Romi). Ovde se rizične socijalne grupe odeređuju prema mladima koji imaju probleme psihološke, materijalne i socijalne prirode. Kod nekih su problemi samo pojedinačni (na primer, psihološki ili socijalni) a kod drugih problemi su višestruki (i psihološki i materijalni i socijalni).

Izraz »biti u riziku« u konetkstu dece i mladih obično ima dva različita značenja (Jessor, 1991). Ukoliko se primeni na decu i omladinu koji ispoljavaju rizična ponašanja, onda se odnosi na opasnost od negativnih ishoda po njihov razvoj, zdravlje i život, gde veći stepen rizika znači trajniju uključenost u teže obrasce rizičnih ponašanja. U drugom slučaju, kada se izraz »biti u riziku« primenjuje na decu i omladinu kod kojih nisu identifikovana rizična ponašanja, on označava opasnost ili verovatnoću pojave ovakvih bihejvioralnih manifestacija o čemu se sudi na osnovu prisustva rizičnih faktora.

RIZIČNA PONAŠANJA

Pod rizičnim ponašanjima podrazumevaju se oblici ponašanja kojima se ugrožava pozitivan razvoj i blagostanje dece i omladine. Pojmovno određenje rizičnih ponašanja se menjalo tokom vremena. Ranije su se rizična ponašanja izjednačavala sa ponašanjima kojima se krše opšteprihvaćene društvene norme, kao što su delinkvencija ili zloupotreba psihoaktivnih supstanci. Napredak saznanja u ovoj oblasti uticao je da se lista rizičnih ponašanja dopuni i drugim pojavnim oblicima koji mogu kompromitovati zdravlje, kvalitet života i pozitivan razvoj.

Istraživači centra za kontrolu bolesti i prevenciju (*Centers for Disease Control and Prevention* – CDC), razvili su Sistem za praćenje rizičnih ponašanja dece i omladine (*Youth Risk Behavior Surveillance System*) kako bi pratili specifična rizična ponašanja mladih i unapredili planiranje, primenu i evaluaciju inicijativa koje su usmerene ka njihovoj prevenciji i redukovanju (Kolbe, Kann, Collins, 1993). Na osnovu proučavanja empirijskih podataka o osnovnim uzorcima morbiditeta i mortaliteta, izdvojeno je šest kritičnih oblika rizičnih ponašanja mladih i to su:

- ponašanja koja dovode do nenamernog povređivanja i nasilna ponašanja,
- upotreba cigareta,
- upotreba alkohola i droga,
- seksualna ponašanja koja dovode do neplanirane trudnoće i seksualnim putem prenosivih bolesti,
- nezdrav način ishrane i
- neadekvatna i nedovoljna fizička aktivnost.

Zajednička obeležja nabrojanih oblika rizičnih ponašanja su: nastajanje u de-tinjstvu i zadržavanje do odraslog doba; uzrokovanje ozbiljnih zdravstvenih i so-cijalnih problema; međusobna povezanost i mogućnost preveniranja.

Negativne posledice rizičnih ponašanja mogu biti različite, od sasvim nepo-srednih, kao što su telesne povrede i smrt, do posrednijih, koje se odnose na neadekvatno izvršavanje normativnih razvojnih zadataka. Međutim, posledice rizičnih ponašanja nisu uvek negativne. Jessor (1991), smatra da su rizična ponašanja svrsishodna i da imaju važnu ulogu u socijalnom prilagođavanju, a njihove posledice mogu biti pozitivne i poželjne, kao na primer prihvatanje od strane vršnjaka, nezavisnost od roditelja i drugo. Slično tome, Baumrind (1987), pravi razliku između rizičnih ponašanja koja su potencijalno razvojno adaptivna i ponašanja koja su "patogena", odnosno opasna i sa malo ili nimalo šanse za sekun-darnu dobit. Uvidanje instrumentalne prirode rizičnih ponašanja je od velike važnosti za praksu, jer ukazuje na potrebu da se u okviru programa prevenci-je ponudi socijalno prihvatljiv način zadovoljavanja potreba koje se uobičajeno kompenzuju različitim oblicima rizičnih ponašanja. Dodatno, rizična ponašanja nisu nužno motivisana postizanjem uzbuđenja i zadovoljstva putem učestvova-nja u nečemu opasnom, niti kod aktera uvek postoji svest o potencijalno štetnim efektima, pa cilj programa prevencije treba da bude unapređivanje znanja o ne-gativnim posledicama.

Različiti oblici rizičnih ponašanja pokazuju tendenciju da se javljaju udruženo, odnosno kod osoba koje ispoljavaju jedan oblik rizičnih ponašanja postoji veća verovatnoća za pojavu drugih oblika. Jessor (1998), umesto posmatranja pojedinačnih oblika rizičnih ponašanja kao nezavisnih bihejvioralnih manifestacija, zagovara stanovište o konstelaciji različitih, ali međusobno povezanih obraza-ca ponašanja koje naziva sindromom rizičnog ponašanja, u smislu specifičnog životnog stila. U prilog ovakvom načinu razmišljanja govore rezultati brojnih istraživanja o povezanosti delinkvencije i zloupotrebe psihoaktivnih supstanci, zloupotrebe psihoaktivnih supstanci i rizičnih seksualnih ponašanja itd.

U literaturi se mogu naći različita objašnjenja kovarijacije rizičnih ponašanja: pojedinačna ponašanja utiču jedna na druge; rizična ponašanja su manifestacija generalne tendencije ka devijantnosti; različiti oblici rizičnih ponašanja se isto-vremeno uče; različiti oblici rizičnih ponašanja imaju istu svrhu i drugo (Igra, Irwin, 1996; Jessor, 1991). Ipak, objašnjenje koje se čini najprihvatljivijim je da su za nastajanje različitih oblika rizičnih ponašanja odgovorni isti rizični faktori. Na osnovu toga, većina savremenih autora smatra da bi se redukovanjem em-pirijski utvrđenih prekursora mogla prevenirati rizična ponašanja uopšte, a ne samo pojedini pojavni oblici.

ZAKLJUČAK

Unutar nauke o društvenim devijacijama pojam rizika je jedan od najbitnih savremenih kategorija i pojmova. No, ovaj pojam ima različite dimenzije koje se iskazuju na tri nivoa: makro društvenom i kulturološkom, mezo - na nivou druš-tvenih institucija i grupa, i mikro - na nivou razumevanja individualnih ponašanja pojedinaca. Sve navedene i analizirane dimenzije nisu u potpunosti u lo-gičko-metodološkoj vezi, naročito dimenzija društva rizika i rizičnih ponašanja

ili socijalnih rizika. Ipak, svaka od identifikovanih dimenzija ima svoje značenje za nauku o društvenim devijacijama, koja za svoj predmet proučavanja ima razumevanje društvenih devijacija kako u širem društveno-kulturnom kontekstu, tako i u kontekstu socijalnih grupa, zajednica ali i individualnih ponašanja ljudi. Metaterorijska analiza pojma rizika navodi nas pitanje veze između uticaja rizika kao društveno-strukturalnog i kluturološkog fenomena na ispoljavanje socijalnih rizika kod društvenih grupa ali i rizičnih ponašanja. Tačnije, pitanje je da li rizično društvo stvara i rizična ponašanja?

Ako ideološko-kritički čitamo analizirane pojmove i značenja rizika na makro društvenom nivou, onda se može zaključiti da ovaj pojam predstavlja izraz ideoloških konfuzija savremenog globalnog društva, krize sistema vrednosti, sukoba velikih političko-ekonomskih interesa koji imaju i elemente nacionalno-religijskih konflikata ali i konstruisanog osećanja građana da žive u nebezbednom i rizičnom svetu i okruženju.

Sa akcionog aspekta ideja rizika se pokazuje kao jasan i praktično upotrebljiv koncept ranog prepoznavanja individualno devijantnih ponašanja. Ovaj aspekt ima kao metodološko-logičku osnovu opštomedicinski model dejstva faktora rizika na nastanak bolesti ali on je ovde usmeren na tzv. simptome i negativne razvojne ishode u oblasti proučavanja ponašanja ljudi.

LITERATURA

1. Ajduković, M. (2008): Socijalni problemi, socijalni rizici i suvremeni socijalni rad. *Revija za socijalnu politiku*, Vol 15, No. 3, 395-414.
2. Baumrind, D. (1987): A developmental perspective on adolescent risk taking in contemporary America. In C. E. Irwin (Ed), *Adolescent social behavior and health*. New direction for child development (pp. 93-125). San Francisco, CA: Jossey Bass.
3. Beck, U. (1992): *Risk Society*. London: Sage.
4. Bošković, M. (1999): *Kriminološki leksikon*. Novi Sad: Matica Srpska.
5. Catalano, R. F., Kosterman, R., Hawkins, D. J., Newcomb, M. D., Abbott, R. D. (1996): Modeling the etiology of adolescent substance use: A test of the social development model. *Journal of Drug Issues*, **26**(2), 429-455.
6. Ellin, N. (ed). (1997): *Architecture of Fear*. New York: Princeton Architectural Press.
7. Gidens, E. (1998): *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
8. Gideens, E. (1991): *Modernity and Self-Identity: Self and Identity in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
9. Hawkins, D. J. (2006): Science, social work, prevention: Finding the intersections. *Social Work Research*, **30**(3), 137-152.
10. Hawkins, D. J., Catalano, R. F., Arthur, M. W. (2002): Promoting science-based prevention in communities. *Addictive Behaviors*, **27**(6), 951-976.
11. Hrnjica, S. (1991): Socijalne potrebe »riziko« dece i omladine i njihovih porodica, u *Društvena kriza i deca*, Beograd: Insitut za socijalnu politiku.
12. Igra, V., Irwin, C. E. (1996): Theories of adolescent risk-taking behavior. In

- R. J. Diclemente, W. B. Hansen, L. E. Ponton (Eds), *Handbook of adolescent health risk behavior* (pp. 35-52). New York, NY: Plenum Press.
13. Jessor, R. (1998): New perspectives on adolescent risk behavior. In R. Jessor (Ed), *New perspectives on adolescent risk behavior* (pp. 1-10). New York, NY: Cambridge University Press.
 14. Jessor, R. (1991): Risk behavior in adolescence: A psychosocial framework for understanding and action. *Journal of Adolescent Health*, **12**(8), 597-605.
 15. Jugović A. (2009): Socijalna patologija – od grane socijalne medicine do nauke o društvenim devijacijama. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*. str. 25-49, broj 1-2/2009, Beograd. ISSN 1452-7367.
 16. Kolbe, L. J., Kann, L., Collins, J. L. (1993): Overview of the Youth Risk Behavior Surveillance System. *Public Health Reports*, **10**(1), 1-10.
 17. Loeber, R. (1990): Development and risk factors of juvenile antisocial behavior and delinquency. *Clinical Psychology Review*, **10**(1), 1-41.
 18. Luthar, S. S., and E. Zigler. 1991. Vulnerability and competence: A review of research on resilience in childhood. *American Journal of Orthopsychiatry*, **61**(1), 6-22.
 19. Macgill, S. M. & Siu, Y. M. (2004): The nature of risk. *Journal of Risk Research*, **7** (3), 315-352.
 20. Pollard, J. A., Hawkins, D. J., Arthur, M. W. (1999): Risk and protection: Are both necessary to understand diverse behavioral outcomes in adolescence?. *Social Work Research*, **23**(3), 145-158.
 21. Ricer Dž. (2009): *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Beograd: Službeni glasnik.
 22. Small, S. A., Luster, T. (1994): Adolescent sexual activity: An ecological, risk-factor Approach. *Journal of Marriage and Family*, **56**(1), 181-192.
 23. Stouthamer-Loeber, M., Loeber, R., Farrington, D. P., Zhang, Q., Van Kammen, W., Maguin, E. (1993). The double edge of protective and risk factors for delinquency: interrelations and developmental patterns. *Development and Psychopathology*, **5**(4), 683-701.
 24. Svensen, L. Fr. H. (2008): *Filozofija straha*. Beograd: Geopoetika.
 25. Vujović S. (2008): *Društvo rizika. Promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
 26. Werner, E. E., Smith, R. S. (1992): *Overcoming the odds: High risk children from birth to adulthood*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

THE NOTION OF RISK IN CONTEMPORARY SCIENCE OF SOCIAL DEVIANCES: FROM THEORETICAL-IDEOLOGICAL DISCOURSE TO PREVENTIVE-ACTION CONCEPT

Aleksandar Jugović, Vesna Žunić-Pavlović
University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation

Summary

Modernistic thought in the science of social deviation notes the idea of risk. The idea of risk and risk behaviors are increasingly replacing traditional concepts such as deviant behavior, asocial behavior, conduct disorder or social disorganization and social problems.

The aim of this paper is a scientific systematization of differences in theoretical, cultural and action definitions of risk. Conceptualization will prove the concept of risk, starting from its basis within the modernist definition of macro-sociological theories and approaches to risk behaviors, risk factors, behavioral disorders, through the idea of the existence of risk factors for violence within the institutions of society (schools), to the idea of high-risk social groups and wider social risks.

The paper will highlight the theoretical, ideological, cultural, socio-political and preventive action roots of the idea of risk in the science about social deviation. Also, the aim of work is a critical analysis and ideological deconstruction of various social and scientific use of the concept of risk.

Key words: risk, society, behavior, social groups